

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.3269>

**AN ARCHAEOLOGICAL ANALYSIS ON THE PHENOMENON
OF MARTYRDOM IN ISLAMIC TRADITION**

**İSLAM GELENEĞİNDE ŞEHİTLİK OLGUSU ÜZERİNE
ARKEOLOJİK BİR ANALİZ¹**

Fatmanur DİKMEN²

Abstract

The phenomenon of martyrdom is one of the fundamental doctrines of religious traditions. However, when it comes to the Islamic ideal of martyrdom, especially in the Western literature, the concept has been associated with terrorism, suicide bombings and violence. Thus, the phenomenon of martyrdom is positioned as a basis for approaches that identify Islam with violence against the other. This study will reveal how the Islamic notion of martyrdom is embedded in the fiqh tradition based on verses and hadiths. After that, the process of the word "martyr" gaining its meaning will be tried to be understood in the light of revelation, sunnah and socio-political historical experiences of Muslims.

Keywords: Sociology of Religion, fiqh, martyr, martyrdom, shahadah.

Özet

Şehitlik olgusu dinî geleneklerin temel doktrinlerinden biridir. Ancak İslamî şehitlik ideali söz konusu olduğunda, bilhassa Batı literatüründe, kavramın terörizm, intihar eylemleri ve şiddetle ilişkili olarak ele alındığı görülmektedir. Böylelikle şehitlik olgusu, İslam'ı ötekine yönelik şiddetle özdeşleştiren yaklaşımlara bir dayanak olarak konumlandırılmaktadır. Bu çalışmada İslamî şehitlik olgusunun ayet ve hadislerden hareketle fıkıh geleneğinde nasıl yer aldığı ortaya konulacaktır. Bundan sonra şehid kelimesinin terim anlamını kazanma süreci, vahiy, sünnet ve Müslümanların sosyo-politik tarihsel tecrübeleri ışığında anlaşılmasına çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Fıkıh, şehit, şehitlik, şehadet.

¹ Bu makale, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan ve kabul edilen "Şehitlik Olgusu Üzerine Sosyolojik Bir Analiz" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, fnur227@gmail.com, ORCID : 0000-0001-9399-8831

GİRİŞ

Günümüzde birbirinden çok farklı bağlamlarda kullanıldığını gördüğümüz ve bu yönüyle oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip olan şehitlik, İslâm düşünce geleneğinde, vahiy ve sünnetten hareketle “Allah yolunda ölme veya öldürülme” olarak anlaşılmaktadır.³ Kur’ân-ı Kerim’de şehitlik “Allah yolunda öldürülenler” ifadesiyle işaret edilmiş (Bakara, 2:154; Âl-i İmrân, 3:157-158, 169-171; Nisâ, 4:74; Hac, 22:58), bu mertebede yer alanlar, peygamberler, siddikler, salihler gibi en erdemli müminlerle birlikte zikredilmiştir. Hadis külliyatlarında ise şehitlikle ilgili hadisler “Fezâilü’l-Cihâd”,⁴ “Kitâbü’l-Cihâd”⁵ veya “Cenâiz”⁶ bablarında yer almaktadır. Bu literatürde şehitlerin Allah yolunda hayatlarını feda etmeleri, öte dünyada karşılaşılabilecekleri mükâfatlarla yüceltilmiştir.⁷

Şehitlik elbette İslam’a özgü bir kavram değildir. Monoteist gelenekte şehitlik sistemli bir doktrin olarak inşa edilmiştir. Bazı araştırmacılara göre bu inşa, antik mirastan devralınan kalıntılar üzerine bina edilerek gerçekleştirilmiştir. Buna göre monoteist geleneğin ilk halkası olan Yahudilik, bugünkü manada şehitlik olgusunun temel kaynağı olarak görülmektedir.⁸ Eski Ahit’te dini şehitliğin prototipleri sayılabilecek pek çok inancı uğruna hayatını feda etme anlatısı yer almaktadır (Bk. I. Samuel, 31:1-5; I. Tarihler, 10:1-6; II. Samuel, 1:1-6; II. Krallar, 19; Ester, 9:1-17, 8:1-2, 10:3). Şehitlik kavramı, Eski Ahit’te “Tanrı’nın adının kutsanması” (Levililer, 22:32) manasıyla yer alan *Kidduş ha-Şem* ifadesi ile karşılanmakta, şehit olan kişiye ise *kadoş* denilmektedir.⁹ Kavramın doğrudan şehitlikle ilişkilendirilmesinin, Rabbanî gelenekle, Talmud öğretisiyle birlikte olduğu görülmektedir.¹⁰ *Tosefta ve Sifra*’da şehitlik, bir Yahudi’nin puta tapmaya, gayr-ı meşru cinsel ilişkiye girmeye ve masum cana kıymaya zorlandığında ölümü tercih etmesi şeklinde formüle edilebilecek bir yükümlülük olarak tesis edilmiştir (Sanhedrin, 74a-b, Abodah Zara, 27b).¹¹

Hıristiyan geleneğinde şehitlik, İsa Mesih’in çarmıha gerilmesinde temellenen ve İsa’dan sonra pek çok Hıristiyan’ın Romalı yöneticiler tarafından maruz kaldıkları zulüm ve eziyetlere İsa’yı takip edip (*İmita Christi*), inançları uğruna ölüme boyun eğerek hayatlarını feda etme idealinde kristalleşen bir olgudur.¹² Hıristiyan geleneğinde şehit, *martyr/martys* kavramlarıyla karşılanmaktadır. Bu kelimenin etimolojik kökeni “tanık

³ Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitâbü’t-Târifât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan, İstanbul: Bahar Yayınları, 1997, s. 131; Fahrettin Atar, “Şehid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 38, s. 428; Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Hanefî Tahtâvî (ö. 1231/1816), *Hâşiyetü’t-Tahtâvî alâ merâkî’l-felâh şerh-i nûri’l-izâh*, Beyrut:Lübnan: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1997, s. 625.

⁴ Tirmizî, “Fezâilü’l-Cihâd”, 12, 13.

⁵ Buhârî, “Kitâbü’l-Cihâd”, 3, 30; Nesâî, “Kitâbü’l-Cihâd”, 36, 37; İbn Mâce, “Kitâbü’l-Cihâd”, 16, 17; Dârimî, “Kitâbü’l-Cihâd” 16-18, Müslim, “İmâra”, 165.

⁶ Buhârî, “Cenâiz”, 71, 73; Tirmizî, “Cenâiz”, 66; Nesâî, “Cenâiz”, 61, 83; İbn Mâce, “Cenâiz”, 15.

⁷ Şehitlerin karşılaşılabilecekleri mükâfatlarla ilgili ayetler için bkz. 2:154; 3:157,170,195; 4:69,74; 22:58; 9:111; 47:4-6. Şehitlerin ahirette mazhar olacağı mükâfatlarla ilgili geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Muhammed Fatih Kesler, “Kurân-ı Kerim ve Hadislerde Şehit Kavramı”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 20 (2004), ss. 104-7; M. Seyit Geçit, “Kurân’da Şehitlik”, *İğdr Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9 (2017), ss. 127-32.

⁸ Eugene Weiner - Anita Weiner, *The Martyr’s Conviction: A Sociological Analysis*. (Atlanta: Scholar’s Press, Brown University, 1990), 30.

⁹ Kaufmann Kohler, “Kiddush Ha-Shem” (13 Ekim 2021); Saime Leyla Gürkan, “Şehid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, C. 38, ss. 431-33

¹⁰ Martyrdom Brettler, “Is There Martyrdom in Hebrew Bible”, *Sacrificing the Self: Perspectives on Martyrdom and Religion*, ed. Margaret Cormarck, thk. Paul B. Courtright (New York: Oxford University Press, 2001), 4; Jan Willem van Henten - Friedrich Avemarie, *Martyrdom and Noble Death, Selected Texts From Graeco-Roman, Jewish and Christian Antiquity* (London: Routledge, 2002), 3.

¹¹ Geniş bilgi için bk. Kohler, “Kiddush Ha-Shem”; Gürkan, “şehid”, 432.

¹² Arthur J. Drog - James D. Tabor, *A Noble Death, Suicide and Martyrdom Among Christians and Jews in Antiquity* (New York: HarperSanFrancisco, 1992), 115-119. Hıristiyan geleneğinde şehitlik anlatıları ile ilgili oldukça kapsamlı çalışmalar için bk. Friend, W. H. C., *Martyrdom and Persecution in the Early Church* (Oxford: Alden Press, 1965); Donald W. Riddle, *The Martyrs, A Study in Social Control* (Chicago: Chicago Press, 1931).

(witness)” manasındaki Grekçe *martus* (μαρτυς)/*martur* (μαρτυρ) kelimesinden gelişmiştir.¹³ *Martus* kelimesi *Vahiy Kitabı’nda* İsa’nın kendisi için (Vahiy 1.5, 3.14); *Vahiy* ve *Rasullerin İşleri’nde* İsa’ya yapılan eziyetlere şahit olanları ifade etmek bağlamında etimolojik anlamıyla yer almaktadır. İnfaz edilen havarilerin *martus* olarak ifade edilmesi kelimenin semantik gelişimindeki ilk aşama olarak kabul edilmektedir.¹⁴ Kelimenin bugünkü manada ilk kullanımının ise *Martyrdom of Polycarp* metninde, Polycarp’ın inançsız bir politik otorite elinde öldürülmesini ifade etmek üzere yer aldığı görülmektedir.¹⁵ İlgili metnin olaydan çok kısa bir zaman sonra yazıldığı bilgisi de göz önünde bulundurulduğunda *martus* kelimesinin terimsel anlamda kullanımını M.S. 150 yılı yahut biraz daha yakın bir zamanda kazandığı söylenebilir.¹⁶

Yukarıda yer verilen iki dini geleneğe şehitlik olgusunun ortaya çıkışı, şehitlik kavramını karşılayan terimlerin ilk kullanım bağlamları ve semantik gelişim süreci ile ilgili kesin ve objektif bilgilere ulaşılabilmektedir. Ancak İslam geleneğinde şehitlik olgusuna dair böyle bir köken araştırması yapılmak istendiğinde muğlak bir görünümle karşılaşmaktadır.¹⁷ Bu durumun temelde iki sebebi olabilir: Bunlardan ilki, Batı literatüründe yer alan ilgili çalışmalarda şehitlik olgusunun *terörizm*, *intihar eylemciliği* ve *(şiddet yanlısı) cihad* kavramları bağlamında ve İslamî şehitlik olgusunu Grek-Helen kültürü ve Yahudi-Hıristiyan geleneğinden *ödünc aldığı/devşirdiği (borrowing)* ön kabulüyle ele alınmasıdır. İkinci sebep ise Türkçe literatürdeki çalışmalarda şehitlik olgusu ile ilgili herhangi bir köken incelemesine başvurulmayıp Arapça sözlüklerdeki etimolojik karşılıklarına ve ilgili ayet ve hadislerle yer verilmekle yetinilmesi ya da Batı literatüründe var olan bu “ödünc alma/devşirme” iddiasının doğrudan kabul edilmesidir.

Bu çalışmada, öncelikle İslamî şehitlik olgusunun kökenine dair mevzubahis literatürde yer alan iddiaları kapsayan genel bir çerçeve sunulacaktır. Daha sonra Fıkıh geleneğinde şehitlik olgusunun nasıl anlaşıldığı şehitlikle ilgili temel ilke ve sınırların ne olduğu genel hatlarıyla ortaya konulacaktır. Bundan sonra vahiy ve sünnet ile sahabe arasında şehitlik olgusunun nasıl algılandığı ve bu algının nasıl geliştiği göz önünde bulundurularak şehid kelimesinin terim anlamını yüklenme süreci konu edilecektir.

Bu çalışmada nitel araştırma paradigmasına dayanan literatür taramasına dayalı anlayıcı ve yorumlayıcı bir yöntem benimsenmiştir. Çalışmanın veri kaynağını ayet ve hadislerden oluşan kutsal metinler, Arap şiirleri ile fıkıh ve İslam Tarihi alanındaki birincil ve ikincil kaynaklardan müteşekkildir. İlgili kaynaklardan elde edilen veriler, tarihsel boyutlarına ağırlık verilerek, metinsellikleri içerisinde değerlendirilip anlamları açığa çıkarılarak yorumlanacaktır. Böylelikle şehitlik olgusunun vahiy, sünnet ve ilk Müslümanların sosyo-politik tecrübeleri ekseninde bugünkü fikhî manada nasıl inşa olunduğu ortaya konulacaktır. Böylelikle İslam’ı bir yönüyle Yahudi-Hıristiyan geleneğine borçlu kılan ve diğer yönüyle şiddetle özdeşleştiren iddiaların kritiği yapılarak, İslamî şehitlik olgusunun ve şehid kelimesinin terim anlamını yüklenme sürecine dair yeni bir perspektif sunulması hedeflenmektedir. Bu çalışmanın aynı zamanda Türkçe literatürdeki boşluğa katkı sağlayacağı; sunduğu veriler ve literatür değerlendirmesi ile şehitlikle ilgili konularda çalışacak araştırmacılara yol göstereceği düşünülmektedir.

İslamî Şehitlik Olgusunun Kökenine Dair Mevcut Literatürün Analizi

¹³ Henry George Liddell - Robert Scott, *Greek – English Lexicon* (Oxford: Clarendon Press, 1996), “Μαρτυρ”, 1082; “martyrdom”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan (New York: Oxford University Press, ts.), 2/1308.

¹⁴ G. W. Bowersock, *Martyrdom and Rome* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 13-14.

¹⁵ Kirsopp Lake, *Apostolic Fathers: Volume II. Shepherd of Hermas. Martyrdom of Polycarp. Epistle to Diogenes*, 1913.

¹⁶ Bowersock, *Martyrdom and Rome*, 13; Brettler, “Is There Martyrdom in Hebrew Bible”, 3; Jan Willem van Henten - Avemarie, *Martyrdom and Noble Death, Selected Texts From Graeco-Roman, Jewish and Christian Antiquity*, 2.

¹⁷ Türkçe literatürdeki çalışmalardan Şafak Aykaç, şehitlik olgusuna dair bizim de vurguladığımız, etimolojik ve terminolojik bağlamdaki muğlak görünüme dikkat çekmiştir. Ancak Aykaç bu durumu açıklığa kavuşturmak için İslam’ın birincil kaynaklarına başvurmadan Lewinstein ve Björkman’ın yaklaşımlarıyla yetinmektedir. Bk. Şafak Aykaç, *Şehitlik ve Türkiye’de Militarizmin Yeniden Üretimi: 1990-1999* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011), 23-26.

İslam geleneğinde şehitlik olgusu ile ilgili Batı literatüründe bir tarama yapıldığında şehitlik olgusunun terörizm, intihar eylemciliği ve ötekine yönelik dini şiddet bağlamında cihad kavramlarıyla ilişkili olarak ele aldığı görülecektir.¹⁸ Şehid kelimesinin Hıristiyan geleneğindeki *martyr* kavramından tercüme edildiği; yalnızca kelime olarak değil, teolojik olarak da Hıristiyan ve Yahudi geleneklerinden aktarıldığı iddiası benimsenmektedir. Ancak aynı araştırmacılar, şehitlik olgusunun teolojik ve doktriner boyutunu Yahudi-Hıristiyan geleneğine borçlu kılarken; ötekine yönelik aktif şiddet içeren boyutunu kendine özgü kılmaktadır. Bu yaklaşımın temelde klasik oryantalist paradigmanın *ödünç alma (borrowing)* yaklaşımının bir uzantısı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ilgili literatür bu iddialarını klasik oryantalist paradigmanın ilk temsilcileri sayılan Goldziher ve Wensinck'in araştırmalarına dayandırmaktadır.

Goldziher, *şehid* kelimesinin Arapça olduğunda şüphe olmadığını, ancak terim anlamını Hıristiyan geleneğine borçlu olduğunu iddia eder. Ona göre daha sonraki Müslümanlar tarafından unutulmuş olan bu anlamsal dönüşüm, Hıristiyan geleneğindeki "hayatını feda ederek inancına şahitlik eden kişi" idealini taşıyan *martus* kelimesinin *şehid* olarak tercüme edilmesi ve bu idealin de kelimeye ilintilendirilmesiyle gerçekleşmiştir. Ancak Goldziher bu iddiasına herhangi bir metinsel dayanak göstermemektedir. Yalnızca *şehid* kelimesinin ve aynı kökten gelen türevlerinin Kur'an'da terim anlamıyla değil de etimolojik anlamıyla yer alıyor olmasını ve Kur'an'daki aynı kökten bazı kelimelere terim anlamının yüklenmesinin tefsir geleneği sayesinde oluşunu kanıt olarak işaret etmekle yetinmektedir.¹⁹

Şehitlikle ilgili Batı literatürünün temel başvuru kaynağı haline gelen asıl çalışma ise Wensinck'in 1921'de yayınladığı "The Oriental Doctrines of Martyrs"²⁰ başlıklı yazısıdır. Bu çalışma şehitlik olgusunun kök uzantılarının Mezopotamya'nın arkaik anlatılarında; Grek-Helen geleneğinin Stoacı *asil ölüm (noble death)* idealinde filizlendiğini; bu kadim kültürel mirasın harmoni içerisinde bir diğerine devredilerek geliştiğini ve nihayet monoteist dinlerde sistemleştiğini öne sürer.²¹ Wensinck, şehid kelimesinin Hıristiyan geleneğinden tercüme edildiğini; pek çok başka kelime olduğu gibi Süryanice'de Hıristiyan şehitleri ifade etmek için kullanılan *sahda* kelimesinin de bu terminolojik geçişin bir örneği olduğunu işaret ederek iddiasını temellendirmeye çalışmaktadır.²² Bu kültürel etkileşim sürecinde her ne kadar Arap coğrafyasındaki arkaik anlatıların da tesiri olsa da bugünkü manada İslami şehitlik olgusunun hem terimsel hem de doktrin olarak Hıristiyan geleneğinden devşirildiğini iddia etmektedir.²³ Bu iddiasını da şu üç boyutta kurduğu paralelliklere dayandırarak temellendirir: etimolojik, teolojik ve fıkıh-gelenek. Buna göre her iki geleneğe şehitlik kavramı iki boyutlu olarak gelişmiştir: Kutsal kitaplarında (Kur'an-ı Kerim ve Yeni Ahit) etimolojik anlamı yani tanıklık manasında ve daha sonra gelenek içerisinde oluşan terimsel anlamıyla.²⁴ İkinci olarak Wensinck her iki dini geleneğin şehitlere yönelik uhrevi mükafatlar ve imtiyaz haklarının benzerliğinden hareketle *şehitlik teolojisinin* paralellğine dikkat çekmektedir.²⁵ Son olarak Wensinck her iki dini geleneğe *şehitliğin hukuki sınırları* bağlamında ortaya konan şehitliği arzulanmanın yasaklanması, mistik-sembolik şehitlik formlarının ortaya çıkması, ayrılıkçı hareketlerin şehitlik iddialarının kabul edilmemesi gibi ilkelerin de paralellik arz etmesini bu devralınmanın bir diğer kanıtı olarak göstermektedir.²⁶ Wensinck, ilahi dinlerdeki şehitlik idealinin Helenistik köken birliğini temellendirmek için başvurduğu

¹⁸ Bu bağlamın 11 Eylül saldırılarından sonra ortaya konan çalışmalarda daha da yoğunlaştığı görülmektedir.

¹⁹ Ignaz Goldziher, *Muslim Studies (Muhammedanische Studien)*, ed. S. M. Stern, çev. C. R. Barber - S. M. Stern (London: George Allen & Unwin LTD, 1969), II/350.

²⁰ Arent Jan Wensinck, "The Oriental Doctrine of the Martyrs (1921)", *Semietische Studien Uit De Nalatenschap* (Leiden: A. W. Sijthoff's Uitgeversmaat Schappij N. V., 1941).

²¹ Wensinck, "The Oriental Doctrine of the Martyrs (1921)", 108.

²² Bunun için Wensinck, Efrayim'in Şehitlere dair ilahilerinde bu terimin sıkça geçiyor olmasını kanıt gösteriri. Bk. Hymni et Sermones, III, columns 675, 679, 705, 711, 717, 789, 811; 937-951, 955, 957. Wensinck, "The Oriental Doctrine of the Martyrs (1921)", 105-106.

²³ Wensinck, "The Oriental Doctrine of the Martyrs (1921)", 104-105.

²⁴ Wensinck, "The Oriental Doctrine of the Martyrs (1921)", 98.

²⁵ Wensinck, "The Oriental Doctrine of the Martyrs (1921)", 90-98.

²⁶ Wensinck, "The Oriental Doctrine of the Martyrs (1921)", 95-100.

arena terminolojisinin ve Yahudi ve Hıristiyan geleneğindeki şehitlik anlatılarının Yunan tragedyaları ile kurgusal ve terminolojik açıdan paralelliklerine dikkat çekerken İslami şehitlik anlatılarının bu kurgusal yapıya uymamasını görmezden gelmektedir.

Ethan Kohlberg,²⁷ Arthur Jeffrey,²⁸ Björkman,²⁹ Klausner,³⁰ Bowersock³¹ gibi İslam'da şehitlik olgusuna ilgi gösteren daha sonraki araştırmacıların, şehitlik olgusunun kökenine dair yukarıdaki iddia ve yaklaşımları ön kabul olarak benimsedikleri görülmektedir. Bilhassa 11 Eylül saldırısından sonraki çalışmalarda şehitlik olgusunun kökenini Hıristiyanlığa ve Grek-Helen kültürüne borçlu kılma yaklaşımının muhafaza edildiğini; ancak bu devralınmadan sonra "İslam'a özgü" ötekine yönelik aktif şiddet, intiharla şehitlik ayırımının silikleşmesi gibi İslam'ı şiddet ve intihar eylemleri ile özdeşleştiren yorumlamaların eklendiği görülmektedir. Örneğin Lewinstein, Hıristiyan ve İslam geleneklerinde şehitlik olgusunun etimolojik, teolojik ve gelenek boyutlarındaki aynılıkların basitçe bir devralınmanın yanında pek çok tarihsel problemlere kapı araladığını söylemektedir. Ona göre, Müslümanlar şehitlik unvanını herhangi bir tanıklık eylemi yapmadan almaktadırlar. Nitekim bu büyük fark ona göre, İslam alimlerinin şehitlik olgusu ile şehid kelimesinin etimolojik anlamlarını örtüştürmek amacıyla "ilişkiler uydurmak için bir yazın kurma" çabalarında ortaya çıkar. Dolayısıyla şehid kavramı salt bir etimolojik çeviriye dayalıdır. Çünkü Müslümanlar ve Hıristiyanlar ilk dönemlerinde farklı politik tecrübeler yaşamışlardır. Hıristiyanlar sorgu odalarında Hıristiyanlıklarına şahitlik edip, inançları uğruna pasif direniş ile ölüme boyun eğenlerken; Müslümanlar aktif mücadele ve kendini feda etme eğilimleri ile şehit oluyorlardı. Dolayısıyla Lewinstein'a göre Müslüman şehitlik olgusundaki aktif mücadele, şehitlik olgusunun gelişiminde, Hıristiyanlıktan ayrılma noktasıdır.³² Son yirmi yılda İslamî şehitlik olgusu ile ilgili pek çok çalışmada kavramın kökenine dair argümanların Lewinstein'ın ilgili çalışmasına atıfla temellendirildiği görülmektedir.³³

Brian Wicker, Lewinstein'ın iddialarına ek olarak, Hıristiyan geleneğinde intihar ve şehitlik olgularının kesin olarak ayrılmasına rağmen, İslam tarafından devşirilince bu ayırımın silikleştiğini iddia etmektedir. Ayrıca, savaşta ölen askerlerin takdis edilmesi gibi bir uygulamanın erken Kilise geleneğinde olmamasına karşılık İslam'da daha ilk yıllardan itibaren savaşta ölenlere uhrevi mükafatlar vaat edilmesini şehitliğin İslam'a özgü bir boyutu olarak değerlendirmektedir.³⁴ Oysa Wicker bu yorumlamasında önemli bir farkı göz ardı etmektedir; İslam toplumu hicretle birlikte bir devlet sistemi oluşturabilmişken; Hıristiyanlığın bir devlet dini olarak kabul edilmesi ancak VI. yüzyılda mümkün olmuştur. Öte yandan Hıristiyanlığın bir devlet dini olması ile birlikte savaşta ölen

²⁷ Ethan Kohlberg, "Shahid", *The Encyclopaedia of Islam*, ed. E.van Donzel vd. (Leiden: Brill, 1997); Ethan Kohlberg, "Shahid: a Framework on Islamic Martyrdom", *Cristianesimo nella Storia* 27 (2006), 129-141; Ethan Kohlberg, *Mededelingen van de afdeling letterkunde*, "Medieval Muslim Views on Martyrdom", *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 60 (1997), 281-307. Kohlberg'in İslamî şehitlik olgusuna dair yaklaşımlarının bir eleştirisi için bk. Sakineh Razzaghi zadeh - Mohammad Reza Aram, "Critique of Ethan Kohlberg's Views on the Martyrdom of Early Muslims", *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding* 7/7 (2020), 54-65.

²⁸ Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an* (Leiden: Brill, 2007).

²⁹ Walther Björkman, "Şehid", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Basımevi, 1979).

³⁰ Samuel Z. Klausner, "Martyrdom", *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (Detroit: Macmillan Reference USA, 2005).

³¹ Bowersock, *Martyrdom and Rome*, 1-19.

³² Keith Lewinstein, "The Revaluation of Martyrdom in Early Islam", *Sacrificing the Self: Perspectives on Martyrdom and Religion* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 78-80.

³³ Thomas Sizgorich, *Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009), 337; Meir Hatina, *Martyrdom in Modern Islam: Piety, Power, and Politics* (Cambridge University Press, 2014), 36-40; Adam R. Gaiser - Frederick M. Denny, *Shurat Legends, Ibadı Identities: Martyrdom, Asceticism, and the Making of an Early Islamic Community* (Columbia, UNITED STATES: University of South Carolina Press, 2016), 11-28; Brian Wicker, "Still a 'Noble Army' after 11 September 2001?", *Witnesses to Faith? Martyrdom in Christianity and Islam*, ed. Brian Wicker (New York: Routledge, 2016), 88; Brown Daniel W., "Martyrdom", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, ed. Richard C. Martin (New York: Macmillan Reference USA, 2004); Michael Bonner, *Jihad in Islamic History: Doctrines and Practice* (Princeton: Princeton University Press, 2006), 76.

³⁴ Wicker, "Still a 'Noble Army' after 11 September 2001?", 88.

askerlerin şehit olarak takdis edilmesi örneklerinin hemen ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Ancak yukarıdaki isimlerle aynı ön kabulleri takip eden Albrecht Noth, IX. yüzyılda Papa IV. Leo ve VIII. Jan'ın savaşta ölen askerlere cennet vaadinde buldukları mektupları ve özellikle Haçlı Seferleri'nde şehitlik söylemine başvurulmasını ilginç bir şekilde yine İslam'a hamletmektedir. Ona göre Hıristiyanlık özünde şiddet ve savaş unsurları barındırmamaktadır ve dolayısıyla ötekine yönelik şiddetin din dili ile meşrulaştırılıp teşvik edilmesi ancak İslam'ın tesiriyle olabilir. Noth, bu doğrultuda, Hıristiyan din adamlarının ve politik liderlerinin, Müslümanların kısa sürede elde ettiği politik başarılarından etkilenerek; Hıristiyanları savaşa teşvik etmek için Müslümanların cihad ve şehitlik söylemini taklit ettiklerini iddia eder. Bunu da teolojik ve hukuki ilkelerin paralellüğünden³⁵ hareketle ve daha spesifik olarak Bernhard'ın Haçlı Seferi propagandasında kullandığı ifadelerle Kur'an'da cihada teşvik eden ayetler arasında benzerlikler kurarak temellendirmektedir.³⁶ Noth, şehitlik olgusunun özünde Hıristiyanlık'tan devşirilen bir olgu olduğu iddiasını da "henüz aksi yönde bir delilin olmaması" ile kanıtlamaya çalışmaktadır.³⁷

Batı literatüründe şehitlik konusuna odaklanan çok sayıda çalışmanın³⁸ yalnızca öne çıkanlarına yer verdiğimiz göz önünde bulundurulduğunda, Türkçe literatürde bu konudaki çalışmaların nicelik açısından oldukça zayıf olduğu söylenebilir. İlgili literatürde şehitlik olgusunun kökenine dair temelde iki tutumun var olduğu tespit edilmiştir: Sosyoloji, antropoloji ve siyaset bilimi alanlarındaki çalışmalarda şehitlik olgusunun kökeni hakkında, genel olarak Hıristiyan geleneğinden devralındığı iddiasının benimsendiği görülmektedir.³⁹ İlahiyat alanındaki çalışmalarda ise şehitlik olgusunu teolojik boyutunda ele alan çalışmalarda kavramın kökenine ve bu manayı kazanma sürecine yönelik yoğun bir analiz yapılmadığı; ancak Arapça sözlüklerdeki etimolojik karşılıklarına, İslam alimlerinin şehide niçin bu isim verilmiştir başlıklı açıklamalarına, şehitlikle ilgili ayet ve hadislerle yer verilmekle yetinildiği görülmektedir.⁴⁰ Bazı çalışmalarda Batı'daki iddialara çok kısa işaret edilse de herhangi bir değerlendirme ve yoruma yer verilmemektedir.⁴¹

³⁵ Albrecht Noth, *Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Kutsal Mücadele*, çev. İhsan Catay (İstanbul: Özne Yayınları, 1999), 171-172.

³⁶ Noth, *Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Kutsal Mücadele*, 176.

³⁷ Noth, *Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Kutsal Mücadele*, 33.

³⁸ Batı literatüründe, şehitliği intihar ve aktif şiddetle özdeşleştiren *intihar eylemleri* konusunda çok sayıda çalışma mevcut ancak konunun sınırlarını aşmaması açısından bu çalışmalara değinilmedi.

³⁹ Saime Tuğrul, *Ebedi Kutsal Ezeli Kurban* (İstanbul: İletişim, 2010), 192-194; Saime Tuğrul, *Canım Sana Feda: Yeni Zamanların Kutsallık Biçimleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 166-168; Ferda Önen Cemri, *Milletin Ölümsüzlük Stratejileri: Kutsal ve Kurbanın Modern Biçimi Olarak Şehitlik* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018), 104-106; Meral Durmuş, *"Siyasal Kültürel Türk(iye) İslam'ı" Toplum Haritasında Üç Kuşak Şehitlik-Gazilik Kök Paradigması* (İstanbul: İstanbul Maltepe Üniversitesi, Doktora, 2020), 89-92; Güler Özdemir, *Ölümün kutsallaştırılmasının sosyolojik temelleri*. (İstanbul: İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018) (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi), 25-27.

⁴⁰ Ufuk Dağhoğlu, *Hükmi Şehitlikle İlgili Rivayetlerin Tedkiki* (Ankara Üniversitesi, Thesis, 2014) (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi), 169 s./4-7; Muhammet Sinan Şengüllendi, *Hız Peygamber Döneminde Şehitlik* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015), 4-9; Ali Can, "Kur'an ve Yeni Ahit'e Göre Şehitlik", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/37 (2015), 1037; Rahmi Yaran, "Şehitlikle İlgili Fıkhî Hükümler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2012), 214; Necati Sümer, *Dinlerde İntihar, Şehitlik ve Ötenazi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 164-171; Enes Esinti, *İlahi Dinlerde Şehitlik* (Elazığ: FIRAT ÜNİVERSİTESİ, Yüksek Lisans, 2019), 71-77; Mustafa Görgün Bulut, *Dini Motifli Terör Örgütlerinin "Şahadet" (Şehitlik) Kavramını Anlama Biçimlerinin Felsefi Açidan İncelenmesi* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Thesis, 2016) (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi), X, 147 y./74-80.

⁴¹ Şengüllendi, *Hız Peygamber Döneminde Şehitlik*, 2015, 9; Can, "Kur'an ve Yeni Ahit'e Göre Şehitlik", 1046; Sema Balcı, *15 Temmuz şehit ve ailelerinin sosyo-ekonomik ve dindarlık durumları üzerine inceleme* (BURSA: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020), 5. Yalnızca Ayşenur Harman'ın çalışmasında, şehitlik olgusunun etimolojik ve terimsel karşılıklarının yanı sıra, şehitlik eyleminin İslam geleneğinde toplumsal bir olgu haline geliş sürecine yer verdiği görülmektedir. Şehitliği toplumsal bağlamı ve tarihsel arka planı ile ele alması açısından Türkçe literatürde önemli bir boşluğa tekabül etmekle birlikte, birincil kaynaklara başvurmayıp, güncel

Fıkıh Geleneğinde Şehitlik Olgusunun Mahiyeti

İslam geleneğinde şehitlik olgusunun Müslümanlar tarafından nasıl algılandığı, toplumsal zeminde ve tarihsel tecrübeye ne tür rol ve işlevler yüklendiği, şehitlik olgusunun mahiyet ve sınırları fıkıh literatürü aracılığıyla anlaşılabilir. Şehitlikle ilgili hükümler klasik fıkıh kaynaklarının “Kitâbü’s-Salât” bölümlerinde “Bâbü’ş-Şehid”⁴² veya “Bâb-ı Ahkâmü’ş-Şehid”⁴³ başlıkları altında yer almaktadır. Âlimler bu başlıklar altında, şehit olmanın ön koşulları ile şehitliğin gerçekleştiği koşullar üzerinde durmuşlar, şehit cenazelerine yönelik uygulamalar hakkında detaylı hükümler tesis etmişlerdir. Bu bağlamda İslam hukukçuları bir ölümün şehitlik olabilmesi için her şeyden önce şu iki ön koşulu gerekli görmektedir: “Müslüman olmak”⁴⁴ ve eylemin amacının Allah yolunda olmasını işaret eden “niyet”.⁴⁵ Bundan sonra İslam âlimlerinin şehitlik için gerekli gördükleri şartlar şu şekilde sıralanabilir: Mükellef olmak,⁴⁶ maktul olmak,⁴⁷ mazlum olarak öldürülmek,⁴⁸ ölümün mal türünden bir bedel gerektirmemesi⁴⁹ ve şehadetin mürtes olmaması.⁵⁰

Şehitlikle ilgili yukarıda yer verilen ilke ve şartların daha ziyade savaş meydanı şehitliği ile ilgili olduğu görülmektedir. Ancak İslam geleneğinde, bilhassa hadis literatüründe savaşta ölmek dışında pek çok farklı ölüm, hatta çeşitli ibadetler ve erdemli eylemler de şehitlikle ilişkilendirilmektedir. İslam âlimleri fıkıh geleneğindeki ilkelerden ve hadis literatüründeki bu geniş anlam yelpazesinden hareketle şehitliği, üç kategoride ele almışlardır.⁵¹

a) Dünya ve Ahiret Hükümleri Bakımından Şehit: Müslüman olmak ve niyet ön koşulları ile birlikte şehit cenazesi hükümlerinin uygulanması için tüm şartları taşıyan şehitlerdir. Allah yolunda mücadele esnasında gayr-i müslimler tarafından katledilenler, *hakiki şehit* (eş-şehidü’l-hakiki)⁵² veya *kâmil şehit* (şehid-i kâmil)⁵³ adıyla bu grupta değerlendirilmektedir. Bu grupta yer alan şehitlerin cenazelerine uygulanacak

kaynaklarla yetinmesi çalışmanın niteliğini zayıflatmaktadır. Bk. Ayşenur Harman, *Modern Ulus-Devlette Şehitlik* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2021).

⁴² Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dimaşki (ö. 1252/1836) İbn Âbidin, *Reddü’l-Muhtâr ale’d-dürri’l-muhtar*, 2. b., Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1996, C. II, s. 247; Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (ö.483/1090) Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut: Dâru’l-Mârife, 1414, C. II, s. 49.

⁴³ Tahtâvi (ö. 1231/1816), *Hâşiyetü’t-Tahtâvi alâ merâki’l-felâh şerh-i nûri’l-izâh*, 625.

⁴⁴ Ebü Bekr Alaeddin Ebü Bekr b Mes’ud b Ahmed el-Hanefî Kâsânî, *Bedâiu’s-sinâi fî tertibi’ş-şerâi’*, 2. b., Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1406, C. I, s. 322; İbn Âbidin, *Reddü’l-Muhtâr ale’d-dürri’l-muhtar*, C. 2, s. 247. Hanefiler cünûp, hayız veya nifas halinde olmamayı da şart koşarlar. Bu durumla ilgili detaylı bilgi için bkz. Tahtâvi, *Hâşiyetü’t-Tahtâvi alâ merâki’l-felâh şerh-i nûri’l-izâh*, s. 628.

⁴⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, C. II, s. 51. Ancak Ebü Yusuf, Muhammed ve İmam Şâfiî’ye göre mükellef olmak şartına gerek yoktur. Kâsânî, *Bedâiu’s-sinâi fî tertibi’ş-şerâi’*, C. I, s. 322; Ebü’l-Hasan Ali b Muhammed b Habib Mâverdi, *el-Hâvi’l-kebir hüve Şerhu Muhtasari’l-Müzenî*, Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1994, C. III, s. 36.

⁴⁶ İbn Âbidin, *Reddü’l-Muhtâr ale’d-dürri’l-muhtar*, C. II, s. 247. ancak

⁴⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, C. II, s. 52; Kâsânî, *Bedâiu’s-sinâi fî tertibi’ş-şerâi’*, C. I, s. 320.

⁴⁸ Kâsânî, *Bedâiu’s-sinâi fî tertibi’ş-şerâi’*, C. I, ss. 320-23; Tahtâvi, *Hâşiyetü’t-Tahtâvi alâ merâki’l-felâh şerh-i nûri’l-izâh*, s. 626.

⁴⁹ Kâsânî, *Bedâiu’s-sinâi fî tertibi’ş-şerâi’*, C. I, ss. 321-23; İbn Âbidin, *Reddü’l-Muhtâr ale’d-dürri’l-muhtar*, C. II, s. 249.

⁵⁰ Kâsânî, *Bedâiu’s-sinâi fî tertibi’ş-şerâi’*, C. I, s. 321; Mâverdi, *el-Hâvi’l-kebir hüve Şerhu Muhtasari’l-Müzenî*, C. III, s. 36; İbn Âbidin, *Reddü’l-Muhtâr ale’d-dürri’l-muhtar*, C. II, ss. 251-52; Tahtâvi, *Hâşiyetü’t-Tahtâvi alâ merâki’l-felâh şerh-i nûri’l-izâh*, ss. 626-29; Kâsânî, *Bedâiu’s-sinâi fî tertibi’ş-şerâi’*, C. I, s. 321.

⁵¹ İbn Âbidin, *Reddü’l-Muhtâr ale’d-dürri’l-muhtar*, C. II, s. 252; Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed Kahiri eş-Şafii Şirbinî, *Mugni’l-muhtâc ila ma’rifeti meânî elfâzi’l-Minhâc*, Dâru’l-Mağrife, 1997, C. IV, s. 569; Cürcânî, *Kitâbü’t-Târifât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, s. 131; Ömer Nasuhi Bilmen, *“Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye” Kamusu*, İstanbul, t.y., C. III, s. 351; Atar, “Şehid”, ss. 428-30.

⁵² Bilmen, *“Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye” Kamusu*, C. 3, s. 351.

⁵³ İbn Âbidin, *Reddü’l-Muhtâr ale’d-dürri’l-muhtar*, C. 2, s. 252.

yıkanmaksızın⁵⁴ ve kanlı kıyafetleriyle defnedilme⁵⁵ gibi hükümler Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları esas alınarak belirlenmiştir.⁵⁶

Şehitliğin ilke ve şartları ile şehit cenazelerine uygulanacak hükümler hakkında İslam alimlerinin genel itibarıyla görüş birliği içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak dört halife dönemiyle birlikte başlayan iç çatışmalarda, fetihlerle sınırların genişlemesi ve farklı kültürlerle karşılaşılması, ayrılıkçı hareketlerin baş göstermesi ile ortaya çıkan koşullarda ölen Müslümanların durumunda şehitlik olgusunun nasıl anlamlandırılacağı hala tartışma konusu olmaya devam etmektedir.⁵⁷ İslâm hukukçuları bu tür iç çatışmalarda ölenlerin durumu hakkında Hz. Ali'nin Nehrevan Savaşı'ndaki uygulamalarına dayanarak fikhî ilkeler belirlemişlerdir. Hz. Ali, kafir olduklarından değil isyanlarından dolayı olduğunu belirterek Nehrevan Savaşında kendisine karşı savaşırken ölenleri yıkatmamış ve namazlarını da kırdırmamıştır. Kendi safında savaşırken öldürülenlerin cenazelerine ise şehit cenazesi uygulamaları ile muamele etmiştir.⁵⁸ Buradan hareketle İslam alimleri adil ve meşru otoriteye karşı ayaklananları *ehlü'l-bağy* olarak nitelendirilmiştir.⁵⁹

Hanefî hukukçuları, isyan zamanlarında meşru otorite tarafında yer alarak toplumda fitne çıkararakla mücadele ederken hayatını kaybedenleri Hucûrât 49/9 ayetine dayanarak, Allah yolunda hayatlarını feda edenlerle bir tutarak şehit olduklarına hükmetmiştir.⁶⁰ Hanefî hukukçularına göre bu tür çatışmalarda ölen Müslümanlara şehit cenazesi hükümleri de uygulanmalıdır.⁶¹ Maliki ve Şafiiler'e göre ise, *ehlü'l-bağy* ile çatışırken ölen Müslümanlar ahiret şehidi olmakla birlikte cenazelerine şehit cenazesi hükümleri uygulanmaz. Çünkü bunun için kafirler tarafından savaş meydanında öldürülmüş olmayı gerekli görmekteyler.⁶² İç çatışmalarda ölenlerin şehitliği hakkında İslam alimlerinin görüş birliği içinde olmamasının temel sebebinin meselenin dinî olmaktan ziyade politik ve ideolojik boyutlarının daha belirgin olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

b) Dünya Hükümleri Bakımından Şehit: Şehit olmak için zahiren gerekli görülen mükellef olmak, maktul olmak gibi şartları taşıyan ancak Allah yolunda mücadele etmek için değil de şan, şöhrat, ganimet ve gösteriş gibi dünyevi amaçlar uğruna savaşanlarla, savaştan kaçarken öldürülenler bu başlık altında değerlendirilmektedir. Niyetlerini yalnızca Allah'ın bileceği bu kimselerin cenazelerine, zahiren şehitlik şartlarını taşıyor olmalarından dolayı şehitlikle ilgili hükümler uygulanır.⁶³

c) Ahiret Hükümleri Bakımından Şehit: Allah yolunda başlatılan bir savaşta mürtes (savaş esnasında yaralanıp daha sonra vefat edenler) olarak ölenlerle hadis literatüründeki salgın, göçük altında kalma, suda boğulma, ölümcül hastalık, doğum esnasında ölme, haksız yere öldürülme, mal, can ve vatan gibi mukaddes değerleri koruma uğrunda öldürülme, ilim yolunda öldürülme gibi savaş meydanı dışındaki diğer

⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, C. II, s. 51; el-Kurtubi eş-Şehir Bâbân-ı Rüşdü'l-Hafid Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, Kahire: Dâru'l-Hadis, 1425, C. I, s. 239; Kâsânî, *Bedâiu's-sinâi fî tertibi's-şerâi'*, C. I, s. 324; Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ merâki'l-felâh şerh-i nûri'l-izâh*, s. 626.

⁵⁵ es-Serahsî, *el-Mebsût*, C. II, ss. 50-51; Kâsânî, *Bedâiu's-sinâi fî tertibi's-şerâi'*, C. I, s. 324; Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ merâki'l-felâh şerh-i nûri'l-izâh*, s. 627; İbn Âbidin, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-dürri'l-muhtar*, C. 2, ss. 247-50.

⁵⁶ Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ merâki'l-felâh şerh-i nûri'l-izâh*, s. 626; Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd Begavi, *Şerhü's-Sünne*, Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 1983, C. V, s. 365.

⁵⁷ David Cook, *İslam'da Şehitlik*, çev. Beyza Topuz (İstanbul: Kabcacı, 2017), 96.

⁵⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, C. II, s. 53; Kâsânî, *Bedâiu's-sinâi fî tertibi's-şerâi'*, C. I, s. 323.

⁵⁹ Mehmet Birsin, "Hakikate Tanıklık Bağlamında Şehitlik Kavramı ve İslam Fıkhiındaki Yeri", *EKEV Akademi Dergisi* 46 (2011), 114-115.

⁶⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, C. II, s. 53.

⁶¹ Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ merâki'l-felâh şerh-i nûri'l-izâh*, s. 625; Birsin, "Hakikate Tanıklık Bağlamında Şehitlik Kavramı ve İslam Fıkhiındaki Yeri", 116.

⁶² Kâsânî, *Bedâiu's-sinâi fî tertibi's-şerâi'*, C. I, s. 323.

⁶³ İbn Âbidin, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-dürri'l-muhtar*, C. II, s. 252; Cürçânî, *Kitâbü't-Târifât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, s. 131.

şehitlikler de bu kategori kapsamında değerlendirilmiştir.⁶⁴ Bu literatüre dayanarak İslam alimleri pek çok erdemli fiili ve dinî yükümlülükleri şehitlikle ilişkilendirmiştir.⁶⁵ Celaleddin es-Suyuti, şehitlikle ilgili bu hadis rivayetlerini bir araya toplayarak altmışa yakın şehitlik türünden söz etmektedir.⁶⁶ Bu gruba girenlerin cenazeleri için şehit cenazesi hükümleri uygulanmamakta ancak onlar ahiret sevabı bakımından şehit addedilmektedir.⁶⁷

Sonuç olarak, İslâm hukuku literatüründe savaş meydanında gerçekleşen şehitlik durumları, şehit olmak için gerekli görülen şartlar, şehidin gerçekleştirdiği eylemin hukuki sınırları ve şehit cenazelerine uygulanacak hükümler gibi hususlara odaklanılmıştır. Bu durum şehitlikle ilgili güncel literatürde Müslümanların ve İslam alimlerinin savaş ve şiddet içinde gerçekleşen şehitliğe yönelik arzusu olarak değerlendirilmektedir. Örneğin David Cook, hadis literatüründe yer alan şehitlikle ilgili geniş anlam yelpazesine karşın, fıkıh alimlerinin savaş meydanındaki şehitlik durumuna odaklanmasını, fakihlerin dikkatlerini savaş meydanındaki şehitlikten ayıramadıkları şeklinde yorumlamaktadır:

Es-Suyuti'nin özetlediği hadis literatürü şehitin tanımını anlamsız bir noktaya getirebilecek kadar genişletiyor gibi görünse de fakihlerin dikkatlerinin hiç de bu tür ikincil kaynaklar tarafından dağılmadığı gözüküyor. Onlar için her zaman şehit, savaşta ya da savaşırken aldığı yaralar sonucunda ölen birisidir. Onlar her zaman cihatın hariçteki dinsizlere karşı olan şiddetine odaklanmışlardır.⁶⁸

Oysa hukuk ilminin mahiyet ve amacı göz önünde bulundurulduğunda, fakihlerin savaş şehitliği üzerinde daha detaylı durmalarını savaş yanlılığı ile ilişkilendirmek akademik açıdan zayıf ve önyargılı bir tutumu aksettirmektedir. Zira savaş meydanında gerçekleşen şehitlik dinle olduğu kadar siyaset, hukuk ve devletin sosyal politikaları ile de ilişkilidir. Fıkıh ise diyanî/uhrevî olanla değil, dünyevî meselelerle ilgilenmektedir. Bu yüzden fakihler, Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarından hareketle şehitliği savaş ortamındaki bağlam ve manasında anlamışlar, şehitler ve geride bıraktıkları ile ilgili bağlayıcı hükümler ortaya koymuşlardır. Bununla birlikte bu çalışma esnasında incelenen klasik fıkıh kaynaklarında, savaş meydanındaki şehitlikle ilgili durumlar hakkında detaylıca hükümler verildikten sonra, ahiret şehitleri kapsamındaki şehitlik türlerine de muhakkak yer verildiği görülmüştür.⁶⁹ Netice itibarıyla Cook'un söz konusu değerlendirmesi ana akım İslâm düşüncesindeki şehitlikle ilgili yoğun literatürle önemli tenakuzlar içeren aşırı yorumlar olarak değerlendirilebilir. Cook'un hadis literatüründeki farklı şehitlik türlerini de Müslümanların şehitlik arzusu ile savaşta ölme iştiafına bir tezahürü olarak değerlendirmesi ve doğum esnasında ölen kadının şehit olduğuna dair rivayetleri doğumun yüceltilerek teşvik edilmesi suretiyle gelecek savaşçıların artırılması

⁶⁴ Şehitliğin hadis geleneğindeki geniş yelpazesi ve kategorilendirme ile ilgili bkz. Fatih Büyükyıldız, "Hadislerde Şehitlik Kavramı", (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, ss. 50-66; Ethan Kohlberg, "Şahîd: a Framework on Islamic Martyrdom", *Cristianesimo nella Storia*, S. 27 (2006), ss. 134-38; Yaran, "Şehitlikle İlgili Fıkhî Hükümler", ss. 217-19; Dağhoğlu, *Hükmi Şehitlikle İlgili Rivâyetlerin Tedkiki*.

⁶⁵ İbn Âbidin, *Reddû'l-Muhtâr ale'd-dürri'l-muhtar*, C. II, s. 252; Serahsî, *el-Mebsût*, C. II, s. 51; Ka (ö. 587/1191)sani, *Bedâiu's-sinâi fî tertîbi's-şerâi'*, C. I, s. 321; Begavi, *Şerhü's-Sünne*, C. V, ss. 369-70; İbn Âbidin, *Reddû'l-Muhtâr ale'd-dürri'l-muhtar*, C. II, ss. 249-52; Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ merâki'l-felâh şerh-i nûri'l-izâh*, ss. 628-29; Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed Kahirî eş-Şafîi eş-Şirbinî, *Mugni'l-muhtâc ila ma'rifeti meânî elfâzi'l-Minhâc*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410, C. I, s. 536.

⁶⁶ Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebi Bekr Suyuti, *Ebvabü's-saade fî esbabî's-şehade*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987, ss. 36-37; Begavi, *Şerhü's-Sünne*, C. V, s. 370.

⁶⁷ Yaran, "Şehitlikle İlgili Fıkhî Hükümler", s. 220.

⁶⁸ Cook, *İslam'da Şehitlik*, 94.

⁶⁹ İbn Âbidin, *Reddû'l-Muhtâr ale'd-dürri'l-muhtar*, C. II, ss. 249-52; Serahsî, *el-Mebsût*, C. II, s. 51; Kâsânî, *Bedâiu's-sinâi fî tertîbi's-şerâi'*, C. I, s. 321; Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ merâki'l-felâh şerh-i nûri'l-izâh*, ss. 628-29; eş-Şirbinî, *Mugni'l-muhtâc ila ma'rifeti meânî elfâzi'l-Minhâc*, 1410, C. I, s. 536.

için bir yönlendirme olarak yorumlaması⁷⁰ bu yanlı tutumun bir diğer göstergesi olarak değerlendirilebilir.⁷¹

Benzer bir yaklaşımla, şehitlikle ilgili hadis literatüründeki geniş anlam yelpazesinin de İslâm âlimlerinin şehitliğin şiddetle özdeşleştirilmesinin Müslümanlara verdiği zararları bertaraf etmek için şehitliği *demilitarize* etme çabası olarak değerlendirildiği görülmektedir.⁷² Buna göre savaş şehitliği dışındaki farklı şehitlik türleri, İslam âlimlerinin şehitliği aktif mücadele ile özdeşleştiren tutumdan uzaklaştırma arzusunun bir tezahürüdür. İslâm âlimleri, geçmişteki iç çatışmaların Müslüman toplumuna verdiği zararın bilinciyle, Müslümanların şehitliğe yönelik arzusunu *şehitlik arayışında olmak* idealinden, *şehitlik için dua etme* idealine dönüştürerek toplumda sükûneti tesis etmek istemişlerdir.⁷³

Bu yaklaşım bir yönüyle İslam hukukçularını savaş yanlılığına mahkum ederken aynı zamanda diğer şehitlik türlerinin mevcudiyetini İslam âlimlerinin İslâm'ın cihad boyutunu silikleştirme ve şehitliği pasifize etme istenci olarak değerlendirmektedir. Ancak böyle bir yaklaşım Kur'an-ı Kerim'in, Sünnetin ve bu ikisine dayanarak teşekkül eden bütün bir geleneğin yapısı ve ruhu göz önünde bulundurulduğunda makul bir değerlendirme olarak görünmemektedir.⁷⁴

Şehitlik türlerinin geniş bir alana yayılması durumu, Klausner'in şehitlikle ilgili çözümlerinde daha iyi anlaşılabilirliğini düşünmekteyiz. Klausner, İslam geleneğinde şehidin Allah yolunda hayatını feda etmesinin sadaka vermeye metaforik olarak uygulanmasını veya şehidin düşman ile mücadele etmesinin tasavvuf geleneğindeki mücâhede ile nefsi öldürmeye uygulanmasına dikkat çekmektedir. Ona göre bu tür bireysel ve toplumsal olgunlaşmaya sevk edecek değerler, toplum zemininde yaygınlaşması için sembolik şehitlikler olarak üretilmektedir. Nitekim şehit, ait olduğu toplumun örnek değerlerinin kendisinde somutlaştığı bir *örnek model*dir.⁷⁵ Öte yandan Klausner, dinî geleneklerin şehitliğin sınırlarını belirleyen ilke ve prensipleri ortaya koymalarına işaret ederek bu tutumu, toplumu yöneten otoritenin askerî birliklerini kontrol altında tutması gibi şehitlik eylemlerini de kontrol etme zorunluluğu ile açıklamaktadır. Aksi halde, politik istikrarın hâkim olmadığı toplumlarda, çeşitli çatışma koşullarında yahut iç ayaklanmalarda ortaya çıkabilecek, şehitliğin kontrol edilemediği durumlar o toplumun varlığını tehlikeye düşürecek bir hezimete dönüşebilir.⁷⁶ Zira şehitlik bu tür çatışma koşullarında ayaklanmaya ivme kazandırabilecek bir mahiyete sahiptir. Nitekim M.Ö. 70 yılında, Yahudi toplumu arasında gerçekleşen Masada Olayında Yahudiler için böyle bir hezimet söz konusu olmuştur.⁷⁷

İslam âlimlerinin savaş meydanındaki şehitlikle ilgili kapsamlı ve oldukça detaylı hükümler ortaya koymaya odaklanmaları kanaatimizce Müslüman toplumları tehlikelerden muhafaza etme ve bu tür bir kontrol aracılığıyla toplumun yönetimini

⁷⁰ Cook, *İslam'da Şehitlik*, 77-79.

⁷¹ Cook, *İslam'da Şehitlik*, 78-79.

⁷² Keith Lewinsein, "The Revaluation of Martyrdom in Early Islam", *Sacrificing the Self: Perspectives on Martyrdom and Religion*, Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 84; Bonner, *Jihad in Islamic History*, 78; Hatina, *Martyrdom in Modern Islam*, 50-55.

⁷³ Keith Lewinsein, "The Revaluation of Martyrdom in Early Islam", *Sacrificing the Self: Perspectives on Martyrdom and Religion*, Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 84-86.

⁷⁴ Şunu belirtmek gerekir ki, Türkçe literatürde şehitliğin geniş yelpazesi olarak nitelendirdiğimiz, bu şehitlik türleri ile ilgili kapsamlı bir çalışma bulunmakla birlikte, bu çalışmada yalnızca hükmi şehitlik kapsamındaki hadislerin derlendiği, tasnif edildiği ve kendi içinde değerlendirildiği; ancak bu değerlendirme yapılırken yukarıdaki tartışmalardan hiç söz edilmediği görülmüştür. Örneğin bkz. Dağhoğlu, *Hükmi Şehitlikle İlgili Rivâyetlerin Tedkiki*.

⁷⁵ Klausner, "Martyrdom", s. 5742.

⁷⁶ Klausner, "Martyrdom", 8/5742.

⁷⁷ Masada Olayı ile ilgili geniş bilgi için bk. Jan Willem van Henten - Avemarie, *Martyrdom and Noble Death, Selected Texts From Graeco-Roman, Jewish and Christian Antiquity*, 83. Andrea M. Berlin, "Power and Its Afterlife: Tombs in Hellenistic Palestine", *Near Eastern Archaeology* 65/2 (2002), 138-148; Martha Vinson, "Gregory Nazianzen's Homily 15 and the Genesis of the Christian Cult of the Maccabean Martyrs", *Byzantion* 64/1 (1994), 166-192. Yigael Yadin, *Masada: Herod's Fortress and the Zealots' Last Stand*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1966.

politik olarak güçlendirme niyetine matuftur. Böyle bir tutum, savaş yanlılığı yahut cihad ve şehitliğin ötekine yönelik şiddet ve savaş ortamı ile özdeşleştirmek anlamına gelmediği gibi cihad ve şehitliği pasifize etmek anlamına da gelmemektedir. Benzer şekilde, Batılı araştırmacıların İslam alimlerinin sükunetli şehitlik ideali inşa etme çabası olarak değerlendirdikleri şehitlikle ilgili hadis literatüründe yer alan geniş şehitlik türlerinin mevcudiyeti, kanaatimizce yine böyle bir kontrol politikası kapsamında anlaşılabilir. Böyle bir tutum İslam alimlerine özgü olmayıp, Yahudi ve Hıristiyan din âlimleri de değişen toplumsal koşullara göre şehitlik eylemini sınırlayan ilkeler belirlemiş ve çeşitli eylem ve ibadetleri şehitliğin bir yolu olarak işaret etmişlerdir.⁷⁸ Öte yandan bu çeşitli şehitlik türlerinin genel itibarıyla bireyin ve toplumun ahlâki ve dinî olgunluğunun gelişmesine sevk eden erdemli davranışlarda somutlaştığı dikkat çekilmesi gereken bir durumdur.

İslâm düşünce geleneğinde şehitlik ideali ile ilgili belirlenen bu ilkelerin ve mevzubahis değerlendirmelerin vahiy, sünnet ve ilk Müslümanların sosyo politik tecrübelerine dayanılarak geliştirildiği söylenebilir.

Şehîd Kelimesinin Terimleşme Süreci ve İlk Müslümanlar Arasında Dinî Bir Doktrin Olarak İçselleştirilmesi

İslam'ın ilk şehitleri, Mekke döneminde ilk Müslümanlar arasında yer alan ve inançların dolaylı efendileri tarafından maruz bırakıldıkları uzun süreli eziyet neticesinde şehit olan Yasir ve eşi Sümeyye olarak bilinmektedir.⁷⁹ Bu ilk şehitlerin eylemleri pasif bir görünüm arz etmekle birlikte, o dönemin kabilecilik ve asabiyete dayalı toplumsal yapısı göz önünde bulundurulduğunda böyle bir eylemin esasında düşmanla manevî bir çarpışmayı, aktif bir mücadeleyi temsil ettiği anlaşılacaktır.⁸⁰ İlk Müslümanların benimsedikleri yeni din ile birlikte gelen dünya görüşü, Mekke'deki mevcut toplumsal gerçekliğe, sistemli bir yapı arz etmese de toplumsal yapının temelini teşkil eden ve atalardan miras olduğu kabul edilen putperest inanca ters düşmekteydi.⁸¹ Dolayısıyla böyle bir inancın benimsenmesi toplumsal yapının kendisine yönelik bir tehdit olarak algılanabilecek bir mahiyete sahipti.⁸²

İslam tarihinde ilk şehitlik vakaları böyle bir toplumsal çatışma zemininde ve pasif direniş neticesinde gerçekleşmişse de İslam'ın şehitlik ideali cihad olgusuyla birlikte aktif mücadelede kristalleşmiştir. İslam geleneğinde şehitlik idealinin pasif değil de aktif şehitlik idealinde gerçekleşmiş olması aslında İslam'ın getirdiği, ölümü kutsamayan, yaşamayı ve yaşatmayı önceleyen dünya görüşünden kaynaklanmaktadır. Ancak yine de bu durum, Batı literatüründe Hıristiyan şehitlik idealinin pasif direniş görünümü ile karşılaştırılarak İslam'ın şiddetle özdeşleştirilmesine bir dayanak olarak değerlendirilmektedir.⁸³ Böyle bir yaklaşım bir yönüyle Müslümanların zaferlerle dolu tarihinin değerini takdir ederken öte yandan İslam'ı terörizm ve ötekine yönelik şiddet

⁷⁸ Shmuel Shepkaru, *Jewish Martyrs in The Pagan and Christian World* (New York: Cambridge University Press, 2005), 116. Drog - Tabor, *A Noble Death, Suicide and Martyrdom Among Christians and Jews in Antiquity*, 167-185.

⁷⁹ İbn İshak, *Siyer*, s. 252; İbn Hişam, *İslâm Tarihi: Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, 2006, C. I, s. 432.

⁸⁰ Klausner, "Martyrdom", 8/5739.

⁸¹ Mehmet Evkuran, "Peygamber, Karizma ve Siyasal Otorite: Hz. muhammed'in Liderlik Tecrübesi Üzerine Bir Analiz", *İslami İlimler Dergisi*, C. 1, S. 1 (2006), s. 61; İzzet Er, "Sosyo-Kültürel Yönüyle Hicret", *Diyanet Dergisi: Dinî, İlmî, Edebî Üç Aylık Dergi*, C. 24, S. 4 (1988), s. 22; İlyas Akyüzöğlü, "Medine Site Devletinin Sosyo-Politik Altyapısı", *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 11 (2016), s. 210, doi:10.17828/yalovasosbil.286936.

⁸² Adem Apak, "Vahiy Öncesinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Gönderildiği Sosyo-Kültürel ve Dinî Ortam", *Vahyin Nüzûlünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.)*, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 61 (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2011), 104. Benzer bir görüş için bkz. Hüsnü Ezber Bodur, "Medine Şehir Devleti: Kabilecilikten Küresel İslami Bilince Doğru", *Akademik Siyer Dergisi*, C. 1, S. 1 (2020), s. 60. İlk Müslümanlar arasında eziyete maruz kalanlar için bkz. Eb'ül-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf: İslâm Tarihinde Öncü Şahsiyetler*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020, C. 1, ss. 192-231.

⁸³ Cook, *İslam'da Şehitlik*, s. 57; Lewinstein, "The Revaluation of Martyrdom in Early Islam", s. 80.

eylemleriyle özdeşleştiren, şehitlik aracılığıyla intihar eylemlerine dini meşruiyet sağlayan bir din olarak konumlandırmaktadır.⁸⁴

Hıristiyan ve İslam geleneklerinin şehitlik idealleri üzerinden yapılan böyle bir karşılaştırma, kanaatimizce akademik açıdan bir zayıflığı içermektedir. Öncelikle karşılaştırma yapılan tarihsel bağlamlar önemli ölçüde yapısal farklılıklar içermektedir. Hıristiyanlığın yayılması ve şehitlik idealinin kristalleşmesi Hz. İsa'dan sonra gerçekleşmiş olduğu halde İslam'ın yayılması Hz. Peygamberle birlikte başlamış, hicretle kısa sürede devlet sistemine geçilmiş ve şehitlik ideali de böyle bir sosyo-politik zeminde Hz. Peygamber hayatta iken belirginleşmiştir. Dolayısıyla her iki dini geleneğin şehitlik biçim ve tipleri, kendilerine özgü sosyo-politik bağlam tarafından belirlenmiştir. Nitekim daha sonra, Haçlı Seferleri sürecinde Hıristiyan din adamları tarafından Haçlı seferlerine katılmanın şehitlik vaadiyle teşvik edilmesi, politik bağlamın şehit tipleri üzerindeki belirleyiciliği noktasında göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur.⁸⁵

Klausner'in yukarıda işaret edilen yaklaşımı bu durumu anlamada açıklayıcı olacaktır. Buna göre toplumların şehitlik biçim ve tipini belirleyen temel husus politik bağımsızlık durumlarıdır. Henüz yeni ortaya çıkmakta olan toplumlar pasif direnişçi şehit tipi üretirken, çürümeye yüz tutmuş toplumlar mazlum-kurban şehit tipi üretmektedirler. Kendi kaderini tayin etmeye muktedir toplumların şehit tipi ise aktif mücadelede biçimlenen savaşçı-asker kahraman şehitlerdir. Böyle toplumlarda şehitler, dinî-millî söylemlerini yaymak için düşmanla savaşan, fetihler yapan aktif şehitlerdir.⁸⁶ İslam tarihinde kısa sürede devlet sistemine geçildiği için Mekke döneminde sözü edilen birkaç tikel pasif şehitlik vakasından sonra Müslümanlar aktif şehit tipleri üretmişlerdir. Dolayısıyla İslam geleneğinde şehitlik idealinin ilksel örneklerini, hicretle birlikte gelişen sosyo-politik zemin göz önünde bulundurularak, Bedir, Uhud ve Mûte Savaşlarındaki şehitlik eylem ve algılarında temellendirmek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır. Buradan hareketle şehid kelimesinin bir terim olarak vahiy, sünnet ve Müslümanların sosyo-politik tarihsel tecrübeleri bağlamında kendine özgü olarak geliştiği ve süreç içerisinde sahabe tarafından içselleştirildiği söylenebilir.

Kur'an-ı Kerim'de şehid terimi bir ikil diğerleri çoğul olarak elli altı yerde geçmektedir.⁸⁷ Şehid kelimesi bu ayetlerde çoğunlukla tanık/şahit anlamında, bazılarında Esmâ-i Hüsnâ'dan bir isim olarak⁸⁸ ve bazı ayetlerde ise "Allah'ın iradesine uygun biçimde yaşayan kâmil insan, örnek kişi, önder"⁸⁹ (Bakara, 2/143, Hac, 22/78) manasındadır. Ayetlerde geçen şehid ve türevi kelimeler doğrudan terim anlamıyla şehitliği işaret etmemekle birlikte üç ayette yer alan (Nisâ 4/69; Zümer 39/69; Hadid 57/19) şühedâ kelimesi müfessirler tarafından Allah yolunda hayatını feda eden şehitler manasıyla yorumlanmıştır. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de şehitler "Allah yolunda öldürülenler" ifadesiyle (Bakara, 2:154; Âl-i İmrân, 3:157-158, 169-171; Nisâ, 4:74; Hac, 22:58) ve peygamberler, salihler ve siddiklar gibi en faziletli kimseler arasında müstesna bir zümre olarak işaret edilmektedir (Âl-i İmrân, 3:157,170,195; Nisâ, 4:69,74; Tevbe, 9:111; Muhammed, 47:4-6).

Arapça sözlüklerde şehid kelimesi, en genel haliyle, bilmek, görmek, duymak, bildiğini söylemek, şahit olmak, bildiğini söyleyerek tanıklık etmek, yemin etmek ve bir yerde hazır bulunmak" anlamlarını taşıyan "ş-h-d" (شهد) fiil kökünden türetilmiş bir sıfat olarak tanımlanmaktadır.⁹⁰ Dolayısıyla kelimenin etimolojik kökeninde bir şey uğruna ölmekle

⁸⁴ Hatina, *Martyrdom in Modern Islam*, 43, 230; Bonner, *Jihad in Islamic History*, 72-81; Michael Berenbaum - Reuven Firestone, "The Theology of Martyrdom", *Martyrdom: The Psychology, Theology, and Politics of Self-Sacrifice* (Westport, United States: CT: Praeger Publishers, 2004), 140-142.

⁸⁵ Noth, *Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Kutsal Mücadele*, 170-176.

⁸⁶ Klausner, "Martyrdom", s. 5740.

⁸⁷ Abdalbaki el-Mucem, "şhd" md.

⁸⁸ Bekir Topaloğlu, "Şehid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DIA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 38, s. 428.

⁸⁹ Atar, "Şehid", 38/428; Yaran, "Şehitlikle İlgili Fıkhî Hükümler", 213-219; Dağlıoğlu, *Hükmi Şehitlikle İlgili Rivâyetlerin Tedkiki*, 4-9.

⁹⁰ Rağıp el-İsfahânî, *Müfredat*, s. 564-565.

ilişkili bir anlam yer almamaktadır.⁹¹ Şehîd kelimesine ıstılah sözlüklerinde ise iki yönüyle anlam verilmektedir. Bunlardan ilkinde eş-Şehîd (الشهيد), “ilminde hiçbir şey eksik olmayan”, “her şeyi gözetlemiş gibi bilen” ve “şehadetinde güvenilir olan” manalarıyla Allah’ın (c.c.) isimlerinden biri olarak anlaşılmaktadır. İkinci yönüyle ise şehîd (الشهيد), “Allah yolunda öldürülen Müslüman”ı ifade etmektedir. Bu anlamıyla şehîd, “buluğa ermiş, zulmen öldürülmüş ve ölümünden dolayı diyet gerekmeyen, (fikhi olarak) yikanması ve kefenlenmesi gerekmeyen, her Müslüman” olarak tanımlanmaktadır.⁹²

Allah yolunda öldürülen bir Müslümana neden şehîd dendiği konusunda İslam alimleri çok sayıda ve meselenin farklı ve geniş kapsamlı boyutlarını da açığa çıkaran görüşler belirtmişlerdir.⁹³ Bu görüşler incelendiğinde, şehîd kelimesinin terim anlamını kazanma sürecinin vahiy, sünnet ve Müslümanların sosyo-politik tarihsel tecrübelerinde temellendiği anlaşılmaktadır. Bu durum İslam’ın ilk döneminde sahabenin şehitlik olgusuna ve şehîd kelimesinin terim anlamına vakıf olmadıklarının bir diğer göstergesi olarak kabul edilebilir. Sahabenin Hz. Peygamberle arasında geçen diyaloglarda şehitliği açıkladığı rivayetlerin mevcudiyeti,⁹⁴ şehîd kelimesinin terim anlamıyla kullanımının ilk olarak Hz. Peygamber tarafından gerçekleştirildiği ve sonrasında sahabe arasında içselleştirildiğini göstermektedir.⁹⁵

Sözlüklerde olduğu gibi İslâmiyet öncesi Arap şiirlerinde de ş-h-d fiil kökünün şehîd kelimesinin terim anlamıyla doğrudan ilişkilendirilebilecek bir anlamda yer almadığı ancak Antere b. Şeddad’ın bir şiirinde ş-h-d fiilinin “savaşa tanık olmak”⁹⁶ manasında; Tarafe b. el-Abd’in şiirinde ise “savaşa katılmak”⁹⁷ anlamında yer aldığı görülmüştür. Şehîd kelimesinin terimleşme süreci ile ilgili dilbilimsel bir analiz sunan İspir Kurun ve Yıldız, inceledikleri Cahiliye şiirlerinde şehîd kelimesine tek bir yerde rastlandığını belirtmişlerdir. Hâris b. Hilize’ye ait olan ilgili beyitte şehîd kelimesi, el-Hiyareyn yurduna düzenlenen saldırıya katılan, tanıklık eden birinden bahsederken yer almaktadır:

وهو الرب والشهيد علي يوم الحيارين والبلاء بلاء

“O ki kavminin efendisi Hiyareyn gününün tanığı, zorlu imtihana göğüs geren”⁹⁸

⁹¹Muhammet Sinan Şengüllendi, *Hiz. Peygamber Döneminde Şehitlik* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015), 1-15.

⁹²Cürçânî, Şerif Ali b. Muhammed, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 2. b., Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1428/2007.

⁹³Tehânevi, *Keşşâf Istilâhâtî'l-Fünûn*, C. I, s. 1045; Zebidi, *Tâcû'l-Arûs*, s. 47, Rağıp el-İsfahânî, *Müfredat*, s. 565. Benzer başlıkları için bkz. Şengüllendi, *Hiz. Peygamber Döneminde Şehitlik*, ss. 14-15; Musa Yıldız, Ayşe İspir Kurun, “Cahiliye Şiirlerinden Kur'an Metnine ‘Şehit’ Teriminin İçerdiği Anlamlar”, *Eskiye*, S., 40 (2020), ss. 248-49, doi:10.37697/eskiye.657072.

⁹⁴Buhârî, “İlm”, 45, Buhârî, “Tevhid”, 28, Buhârî, “Cihâd”, 15, Müslim, “İmara”, 149, 165; İbn Mace, “Cihad”, 15, 17; Nesai, “Cihad”, 36.

⁹⁵Hasan Hâlid, *eş-Şehîd fi'l-İslâm*, 3. b., Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1985, s. 31.

⁹⁶يخبرك من شهد الواقعة أنني

أغشي الوغي وأعف عند المغنم

Savaşa tanık olanlar şunu söylerler ki ben;

Savaş sırasında ortaya çıkarım; sıra ganimetin paylaşılmasına gelince ise görünmez olurum.

Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)* (İstanbul: KURAMER, 2020), 141. Ayrıca burada “şhd” fiil kökünün kullanılmış olması da dikkat çekicidir; çünkü daha farklı şiirlerde de savaşa katılmak yahut savaşa tanık olmak şhd ile ifade edilmiştir.

⁹⁷إلا أئبذا اللامي أحضر الوغي

وأن أشهد اللذات هل أنت مؤلدي

Ey, savaşa girdim ve zevk safa sürdürdüm diye beni kınayan kişi,

(eğer ben bunları yapmazsam) sen beni ebedileştirebilir misin?

İmru'l-Kays vd., *Yedi Askı: Arap Edebiyatının Harikaları: el-Muallakatu's-Seb'*, çev. Nurettin Ceviz vd. (Ankara: Ankara Okulu, 2010), 58.

⁹⁸Yıldız - İspir Kurun, “Cahiliye Şiirlerinden Kur'an Metnine ‘Şehit’ Teriminin İçerdiği Anlamlar”, 250. *Şehhâd* kelimesine de meclislere tanık eden kişi manasında, bu kişi erdemli, asil, soylu biri olarak sunularak anlam verilmektedir. Yıldız - İspir Kurun, “Cahiliye Şiirlerinden Kur'an Metnine ‘Şehit’ Teriminin İçerdiği Anlamlar”, 251.

Burada o kişiden aynı zamanda üstün ve asil bir kimse olarak bahsedilmesi, şehid vasfının da üstün bir mertebeye işaret eden belli bir zümreye atıf yaptığı şeklinde yorumlanabilir. İlgili çalışmada Teebbata Şerran'a ait bir beyitte *şehhâd*/شهداد kelimesinin meclislere tanıklık eden anlamında kullanıldığının işaret edilmesi de bu anlamlandırmayı desteklemektedir.⁹⁹ Buradan hareketle şehitliğin, Arap toplumu arasında savaşa katılmak ve bununla ilişkili olarak önemli olaylara tanıklık etmeyi işaret eden bir mertebe olarak anlamlandırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Kur'an-ı Kerim'deki *şühedâ* kavramının özel bir zümre olarak işaret edilmesi de bu anlamsal gelişimi teyit etmektedir. Âl-i İmrân Suresi'nde (3/140) Uhud Savaşındaki verilen çok sayıda şehitle ilgili teselli olarak "şühedâ" kelimesinin yer alması *şehid* kelimesinin terim anlamını kazanmasındaki vahiyse tesir olarak değerlendirilmektedir.¹⁰¹ İspir Kurun ve Yıldız'ın ulaştıkları sonuç da aynı doğrultudadır:

Tüm bu veriler incelendiğinde "şehit" kelimesinin Kur'an dünyasına girerek anlam genişlemesi yaşadığı görülmüştür. Anlam genişlemesi ise kelimenin temel anlamı olan "görmek, şahitlik etmek" anlamından hareketle "hakka şahitlik etmek" anlamı kazanması şeklinde gerçekleşmiştir. Kur'an'da tüm şehit olarak nitelenenlerin nihayetinde hakka şahitlik ettiği sonucuna ulaşılmıştır.¹⁰²

Netice itibariyle *şehid* kelimesinin terim anlamını kazanmasındaki semantik gelişim sürecinin, İslamiyet öncesi Arap toplumu arasındaki kullanım bağlamının vahiy, sünnet ve Müslümanların sosyo-politik ve tarihsel tecrübeleri ile gelişerek bugünkü anlamına ulaştığı söylenebilir. Nitekim Arap toplumunda mevcut olan başka bazı kavramlar da İslamiyetle birlikte ontolojik bir dönüşüm geçirerek lügavî manalarından başka anlamlar üstlenmişlerdir. *Salât*, *hac*, *zekât* ve *savm* gibi lafızlarının yaygın kullanımından, yeni bir terimsel anlam bağlamına taşınması gibi *şehid* teriminin de böyle bir anlamsal dönüşüme uğradığı anlaşılmaktadır.¹⁰³

Bu sonuç, çalışmanın başında işaret edilen, *şehid* kelimesinin Hıristiyan geleneğinden tercüme edilerek İslâm'a devşirildiği yönündeki yaklaşımı zayıflatmaktadır. Her iki kelime de etimolojik olarak tanıklık anlamını içermektedir. Ancak, Hıristiyan *martyr* terimindeki tanıklık anlamı, ilk Hıristiyanların Romalı yöneticiler tarafından sorgulanmalarında, mahkeme salonlarındaki "tanıklık tecrübesine" gönderme yaparken, *şehid* kelimesinin daha soyut ve daha genel, "bir tanıklık mertebesi"ne matuf olduğu söylenebilir.

Öte yandan, *martyr* kelimesi ile *şehid* kelimesi arasında "tanıklık" ortak anlamı, *şehid* kelimesinin Hıristiyan bölgelerin fethinden sonra *martyr* kelimesinden tercüme edildiği yönündeki iddia ve ön kabullere metinsel bir dayanak sunulmadığını işaret etmiştik. İlk Müslümanların şehitlik tecrübeleri ile ilgili birincil kaynaklar incelendiğinde, Mûte Savaşı'nda (8/629), sahabe arasındaki diyaloglarda Bedir ve Uhud Savaşlarına nazaran şehitlik olgusunun ve şehid teriminin çok daha yoğun yer aldığı görülmektedir.¹⁰⁴ Bu durumda, Bedir ve Uhud'da birbirine aşına olan iki taraf savaşmakta iken Mûte Savaşı'nın Bizans ordusu ile yapılıyor olmasının tesiri büyük olmakla birlikte bu bağlamın şehitlik olgusunun sahabe tarafından içselleştirilmesinde tesiri olduğu düşünülebilir.

Bu çalışmada, ilk Müslümanların tarihsel tecrübelerinin kaydedildiği ilgili literatürde, Bedir ve Uhud başta olmak üzere, Müslümanların ilk savaşları hakkında irad edildiği kaydedilen şiirler inceledik ve ş-h-d kökünden bir kelimenin şehitlik terim anlamıyla ilk

⁹⁹ Yıldız - İspir Kurun, "Cahiliye Şiirlerinden Kur'an Metnine 'Şehit' Teriminin İçerdiği Anlamlar", 251.

¹⁰⁰ Benzer bir görüş için bk. Birsin, "Hakikate Tanıklık Bağlamında Şehitlik Kavramı ve İslam Fıkıhındaki Yeri", 119-120.

¹⁰¹ Cook, *İslam'da Şehitlik*, 45-50.

¹⁰² Yıldız - İspir Kurun, "Cahiliye Şiirlerinden Kur'an Metnine 'Şehit' Teriminin İçerdiği Anlamlar", 257.

¹⁰³ Hâlid, *eş-Şehid fi'l-İslâm*, 32. Benzer bir görüş ve bu görüşün hadis literatüründe temellendirmesi için bkz. Şengüllendi, *Hız. Peygamber Döneminde Şehitlik*, 2015, 4.

¹⁰⁴ Cemal ed-din Ebu Muhammed Abd-Allah b.Yusuf el-Ensari İbn Hişam, *İslâm Tarihi: Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, C. IV, ss. 24, 28-29; Vâkidî, *Hız. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Megâzi)*, s. 640.

kez Mûte Savaşı için kullanıldığını tespit ettik. Hassan b. Sabit'in Mûte'de şehit düşenler hakkında irad ettiği rivayet edilen şiirde, Cafer'in şehitliğinden söz ederken bu şehitleri *müsteşhidîn* kelimesi ile ifade ettiği görülmektedir:

فصار مع المستشهدين ثوابه جنان و ملثف الحدايق أخضر

Böylece şehid düşenlerle birlikte oldu ki onun sevabı-mükâfatı

Bahçeleri girift yeşili cennetlerdir.¹⁰⁵

Bu sonuç, Batı literatüründe iddia edilen, *şehîd* kelimesinin terim anlamıyla kullanımının Filistin'in fethinden sonra, Hıristiyanlarla etkileşim neticesinde *martyr*'den tercüme edilerek geliştiği iddiasının zayıflığını gösteren metinsel bir dayanak olarak değerlendirilebilir. Zira bir geleneği diğerine borçlu kılan böyle bir yaklaşım şehitlik olgusunun evrensel mahiyetinin ve kültürel kendine özgülüğünün göz ardı edilmesine sebep olmaktadır.

SONUÇ

Günümüzde pek çok farklı ölme ve öldürülme olaylarında, içinde yaşadığımız yahut çok farklı toplumlarda şehitlik ifadesinin çok çeşitli bağlamlarda kullanıldığına tanık olmaktadır. Medya organlarında pek çok farklı durum için şehitlik kavramının kullanıldığını görmekteyiz. Özellikle silahlı örgütler tarafından gerçekleştirilen intihar eylemi gibi terör vakalarında cihad ve şehitlik olgularının yer aldığı sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Konu ile ilgili İngilizce literatürde son derece yoğun bir literatür olmasına karşın Türkçe literatürde bir zayıflık olduğu söylenebilir. Özellikle İngilizce literatürde şehitlik olgusunun cihad kavramıyla birlikte terör ve intihar eylemleri bağlamında ele alınması, şehitliği İslam'ın ötekine yönelik şiddete teşvik eden boyutuna dair bir kanıt olarak gösterilmesine olanak sağlamaktadır. İslam geleneğindeki şehitlik idealini terörizm bağlamına hasretmeyen çalışmalarda ise şehitlik olgusunun asil ve aşkın boyutu Hıristiyan-Yahudi geleneğine borçlu kılınmaktadır. Bu borçlu kılma, *martyr* ve *şehîd* kelimelerindeki tanıklık ortak anlamından hareketle temellendirilmektedir. Türkçe literatürde ise bu iddiaların ya doğrudan kabul edildiği yahut da konu edilmediği görülmektedir. Dolayısıyla ilk olarak *şehîd* kelimesinin semantik kökeni ile ilgili daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç olduğu söylenebilir.

Bu araştırmadan elde edilen sonuçlara göre, *şehîd* kelimesinin Filistin'in fethinden sonra Hıristiyanlarla ilişkiler neticesinde İslam kültürüne devşirildiği yönündeki iddiaların metinsel dayanaklardan yoksun olduğu görülmüştür. Şehitlik olgusuna Müslümanların daha önce vahiy ve Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri aracılığıyla vakıf oldukları, Mûte Savaşı'ndaki bir şiirde de ş-h-d fiil kökünün bu savaşta hayatını feda edenler için kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şehitlik aracılığıyla İslam'ı ve Müslümanları ötekine yönelik şiddetle özdeşleştirme iddiasındaki yaklaşımların da ön yargılı ve akademik olarak zayıf bir mahiyet arz ettikleri anlaşılmıştır. Zira fıkıh geleneğinde İslam alimlerinin şehitlik olgusunu çok boyutlu olarak ele aldıkları ve çeşitli ilkelerle sınırlandırdıkları görülmektedir. Fıkıh alimlerinin savaş meydanı şehitliği üzerinde daha fazla durmalarının sebebi ise onların savaşa eğilimli olduklarından değil, hukuk ilminin dünyevî durumlara çözüm üretmesi gerektiğinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca İslam alimleri, Hadis literatüründeki savaş meydanı şehitliği dışındaki çeşitli ölüm biçimlerinin şehitlikle ilişkilendirilmesinden hareketle geniş bir şehitlik yelpazesi oluşturmuşlardır. Böylelikle savaş durumunun olmadığı koşullarda Müslümanların kendilerini tehlikeye atacak eylemlerden muhafaza edilmesi sağlanmıştır. Aynı zamanda bu şehitlik biçimlerinin erdemli eylemleri teşvik ederek bireysel ve toplumsal olgunlaşmaya hizmet ettiği de anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak şehitlik olgusunun, herhangi bir dini geleneğe özgü olmayıp dinler üstü insanî bir olgu olduğu; yanı sıra monoteist geleneklerin kendi tarihsel tecrübesi ve kültürel kodları ile kendine özgü olarak geliştiği; şehitliğin ötekine yönelik şiddet

105 İbn Hişam, İslâm Tarihi:Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi, 1985, C. 4, s. 36.

boyutunun da herhangi bir dini geleneğe özgü olmadığı, şehitlikle ilgili şiddet boyutunun sosyo-politik bağlam tarafından belirlendiği söylenebilir.¹⁰⁶ Ancak şehitlik olgusunun hem Müslümanların tarihsel tecrübesindeki gelişimine hem de semantik gelişimi ile ilgili daha ileri analizler sunan çalışmalara ihtiyaç olduğu aşikardır.

KAYNAKÇA

- Akyüzoğlu, İlyas. “Medine Site Devletinin Sosyo-Politik Altyapısı”. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (2016), 200-232. <https://doi.org/10.17828/yalovasosbil.286936>
- Apak, Adem. *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*. İstanbul: KURAMER, 3. Basım, 2020.
- Apak, Adem. “Vahiy Öncesinde Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Gönderildiği Sosyo-Kültürel ve Dinî Ortam”. *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (s.a.v.)*. 73-105. Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 61. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2011.
- Atar, Fahrettin. “Şehid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmeleri, 2010.
- Aykaç, Şafak. *Şehitlik ve Türkiye’de Militarizmin Yeniden Üretimi: 1990-1999*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011.
- Balcı, Sema. *15 Temmuz şehit ve ailelerinin sosyo-ekonomik ve dindarlık durumları üzerine inceleme*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.
- Begavi, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes’ûd (ö.516). *Şerhü’s-Sünne*. X Cilt. Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1983.
- Belâzürî, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892-893). *Ensâbü’l-Eşrâf: İslam Tarihinde Öncü Şahsiyetler*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.
- Berenbaum, Michael - Firestone, Reuven. “The Theology of Martyrdom”. *Martyrdom: The Psychology, Theology, and Politics of Self-Sacrifice*. 117-145. Westport, United States: CT: Praeger Publishers, 2004.
- Berlin, Andrea M. “Power and Its Afterlife: Tombs in Hellenistic Palestine”. *Near Eastern Archaeology* 65/2 (2002), 138-148. <https://doi.org/10.2307/3210875>
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *“Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye” Kamusu*. 8 Cilt. İstanbul, ts.
- Birsin, Mehmet. “Hakikate Tanıklık Bağlamında Şehitlik Kavramı ve İslam Fıkhdaki Yeri”. *EKEV Akademi Dergisi* 46 (2011), 101-122.
- Björkman, Walther. “Şehid”. *İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: MEB Basımevi, 1979.
- Bodur, Hüsnü Ezber. “Medine Şehir Devleti: Kabilecilikten Küresel İslami Bilince Doğru”. *Akademik Siyer Dergisi* 1/1 (01 Ocak 2020), 50-62.
- Bonner, Michael. *Jihad in Islamic History: Doctrines and Practice*. Princeton: Princeton University Press, 2006.
- Bowersock, G. W. *Martyrdom and Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Bradatan, Costica. *Fikirler İçin Ölmek: Filozofların Tehlikeli Hayatları*. çev. Kübra Oğuz. İstanbul: Can Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Brettler, Martyrdom. “Is There Martyrdom in Hebrew Bible”. *Sacrificing the Self: Perspectives on Martyrdom and Religion*. ed. Margaret Cormack. thk. Paul B. Courtright. 3-23. New York: Oxford University Press, 2001.

¹⁰⁶ Costica Bradatan, *Fikirler İçin Ölmek: Filozofların Tehlikeli Hayatları*, çev. Kübra Oğuz (İstanbul:Can Yayınları, 2018), 151.

- Bulut, Mustafa Görgün. *Dini motifli terör örgütlerinin “şahadet” (şehitlik) kavramını anlama biçimlerinin felsefi açıdan incelenmesi*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2016.
- Büyükyıldız, Fatih. *Hadislerde şehitlik kavramı*. Erzurum: Atarürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2010.
- Can, Ali. “Kur’an ve Yeni Ahit’e Göre Şehitlik”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/37 (2015), 1035-1048.
- Cook, David. *İslam’da Şehitlik*. çev. Beyza Topuz. İstanbul: Kabalıcı, 2017.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbü’t-Târifât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. çev. Arif Erkan. İstanbul, 1997.
- Dağlıoğlu, Ufuk. *Hükmi Şehitlikle İlgili Rivâyetlerin Tedkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Daniel W., Brown. “Martyrdom”. *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*. ed. Richard C. Martin. II/431-434. New York: Macmillan Reference USA, 2004.
- Drog, Arthur J. - Tabor, James D. *A Noble Death, Suicide and Martyrdom Among Christians and Jews in Antiquity*. New York: HarperSanFrancisco, 1992.
- Durmuş, Meral. “Siyasal Kültürel Türk(iye) İslam’ı” *Toplum Haritasında Üç Kuşak Şehitlik-Gazilik Kök Paradigması*. İstanbul: İstanbul Maltepe Üniversitesi, Doktora, 2020.
- Er, İzzet. “Sosyo-Kültürel Yönüyle Hicret”. *Diyanet Dergisi: Dinî, İlmî, Edebî Üç Aylık Dergi* 24/4 (1988), 17-24.
- Esinti, Enes. *İlahi Dinlerde Şehitlik*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.
- Evkuran, Mehmet. “Peygamber, Karizma ve Siyasal Otorite: Hz. muhammed’in Liderlik Tecrübesi Üzerine Bir Analiz”. *İslami İlimler Dergisi* 1/1 (2006), 51-67.
- Frend, W. H. C. *Martyrdom and Persecution in the Early Church*. Oxford: Alden Press, 1965.
- Gaiser, Adam R. - Denny, Frederick M. *Shurat Legends, Ibadî Identities: Martyrdom, Asceticism, and the Making of an Early Islamic Community*. Columbia:University of South Carolina Press, 2016.
- Geçit, M. Seyit. “Kurân’da Şehitlik”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 121-144.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies (Muhammedanische Studien)*. ed. S. M. Stern. çev. C. R. Barber - S. M. Stern. II Cilt. London: George Allen &Unwin LTD, 1969.
- Gürkan Saime Leyla, “Şehid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, C. 38, ss. 431-33.
- Hâlid, Hasan. *eş-Şehid fi’l-İslâm*. Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melayin, 3. basım, 1985.
- Harman, Ayşenur. *Modern Ulus-Devlette Şehitlik*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2021.
- Hatina, Meir. *Martyrdom in Modern Islam: Piety, Power, and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- İbn Âbidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşki (ö. 1252/1836). *Reddül-Muhtâr ale’d-dürri’l-muhtar*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Fıkr, 2. Basım, 1996.
- İbn Hişam, Cemal ed-din Ebu Muhammed Abd-Allah b.Yusuf el-Ensari. *İslâm Tarihi:Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*. çev. Hasan Ege. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.
- İbn İshak, Muhammed. *Siyer*. çev. Sezai Özel. İstanbul: Akabe Yayınları, 1988.
- İbn Rüşd, el-Kurtubî eş-Şehir Bâbân-ı Rüşdü’l-Hafid (ö. 595) Ebu’l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü’l-Müctehid ve Nihâyetü’l-Muktesid*. 4

- Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1425.
- İmru'l-Kays vd. *Yedi Askı: Arap Edebiyatının Harikaları: el-Muallakatu's-Seb'*. çev. Nurettin Ceviz vd. Ankara: Ankara Okulu, 2. Basım, 2010.
- Jan Willem van Henten - Avemarie, Friedrich. *Martyrdom and Noble Death, Selected Texts From Graeco-Roman, Jewish and Christian Antiquity*. London: Routledge, 2002.
- Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of the Qur`ân*. Leiden: Brill, 2007.
- Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b Mes`ud b Ahmed el-Hanefî, *Bedâiu's-sinâi fî tertîbi's-şerâi'*, VII cilt, 2. b., Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406.
- “martyrdom”. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. ed. Alexander P. Kazhdan. C. 2. New York: Oxford University Press, ts.
- Kesler, Muhammed Fatih. “Kurân-ı Kerim ve Hadislerde Şehit Kavramı”. *EKEV Akademi Dergisi* 20 (2004), 89-110.
- Klausner, Samuel Z. “Martyrdom”. *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. C. 8. Detroit, Mich.: Macmillan Reference USA, 2005.
- Kohlberg, Ethan. *Mededelingen van de afdeling letterkunde*. “Medieval Muslim Views on Martyrdom”. *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 60 (1997), 281-307.
- Kohlberg, Ethan. “Shahîd”. *The Encyclopaedia of Islam*. ed. E.van Donzel vd. 9/203-207. Leiden: Brill, 1997.
- Kohlberg, Ethan. “Shahîd: a Framework on Islamic Martyrdom”. *Cristianesimo nella Storia* 27 (2006), 129-141.
- Kohler, Kaufmann. “Kiddush Ha-Shem”. Erişim 13 Ekim 2021. <https://jewishencyclopedia.com/articles/9309-kiddush-ha-shem>
- Lewinstein, Keith. “The Revaluation of Martyrdom in Early Islam”. *Sacrificing the Self: Perspectives on Martyrdom and Religion*. 78-117. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Liddell, Henry George - Scott, Robert. *Greek – English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 10. Basım, 1996.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b Muhammed b Habib. *el-Hâvi'l-kebir hüve Şerhu Muhtasari'l-Müzenî*. XIX Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Noth, Albrecht. *Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta Kutsal Savaş ve Kutsal Mücadele*. çev. İhsan Catay. İstanbul: Özne Yayınları, 1999.
- Önen Cemri, Ferda. *Milletin Ölümsüzlük Stratejileri: Kutsal ve Kurbanın Modern Biçimi Olarak Şehitlik*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018.
- Özdemir, Güler. *Ölümün kutsallaştırılmasının sosyolojik temelleri*. İstanbul:Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018.
- Riddle, Donald W. *The Martyrs, A Study in Social Control*. Chicago: Chicago Press, 1931.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (ö.483/1090) es-. *el-Mebsût*. XXX Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1414.
- Shepkaru, Shmuel. *Jewish Martyrs in The Pagan and Christian World*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Sizgorich, Thomas. *Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009.
- Suyuti, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Ebvabü's-saade fî esbabî's-şehade*. Beyrut : Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Sümer, Necati. *Dinlerde İntihar, Şehitlik ve Ötenazi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

- Şengüllendi, Muhammet Sinan. *Hız. Peygamber Döneminde Şehitlik*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015.
- Şengüllendi, Muhammet Sinan. *Hız. Peygamber Döneminde Şehitlik*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2015.
- Şirbinî, Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed Kahiri eş-Şafii. *Mugni'l-muhtâc ila ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc*. IV Cilt. Dârü'l-Mağrife, 1997.
- Şirbinî, Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed Kahiri eş-Şafii eş-. *Mugni'l-muhtâc ila ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc*. VI Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410.
- Tahtâvî (ö. 1231/1816), Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Hanefî. *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ merâki'l-felâh şerh-i nûri'l-izâh*. Beyrut:Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Topaloğlu, Bekir. "Şehid". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmeleri, 2010.
- Tuğrul, Saime. *Canım Sana Fedâ: Yeni Zamanların Kutsallık Biçimleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Tuğrul, Saime. *Ebedi Kutsal Ezeli Kurban*. İstanbul: İletişim, 2010.
- Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-. *Hız. Peygamber'in Savaşları (Kitâbü'l-Meğâzî)*. çev. Musa K. Yılmaz. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Vinson, Martha. "Gregory Nazianzen's Homily 15 and the Genesis of the Christian Cult of the Maccabean Martyrs". *Byzantion* 64/1 (1994), 166-192.
- Weiner, Eugene - Weiner, Anita. *The Martyr's Conviction: A Sociological Analysis*. Atlanta: Scholar's Press, Brown University, 1990.
- Wensinck, Arent Jan. "The Oriental Doctrine of the Martyrs (1921)". *Semietische Studien Uit De Nalatenschap*. Leiden: A. W. Sijthoff's Uitgeversmaat Schappij N. V., 1941.
- Wicker, Brian. "Still a 'Noble Army' after 11 September 2001?" *Witnesses to Faith? Martyrdom in Christianity and Islam*. ed. Brian Wicker. 79-96. New York: Routledge, 2. Basım, 2016.
- Yaran, Rahmi. "Şehitlikle İlgili Fikhi Hükümler". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2012), 211-220.
- Yıldız, Musa - İspir Kurun, Ayşe. "Cahiliye Şiirlerinden Kur'an Metnine 'Şehit' Teriminin İçerdiği Anlamlar". *Eskiyeni* 40 (20 Mart 2020), 243-258. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.657072>
- Sakineh Razzaghi - Aram, Mohammad Reza. "Critique of Ethan Kohlberg's Views on the Martyrdom of Early Muslims". *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding* 7/7 (2020), 54-65. <https://doi.org/10.18415/ijmmu.v7i7.1918>